

PETER VERLINDEN

**TUSSEN
HERINNERING
EN REALITEIT**

Congolese stemmen over de koloniale tijd

Sterck & De Vreese

© 2022 Peter Verlinden | uitgeverij Sterck & De Vreese

Omslagontwerp Mijke Wondergem
Boekverzorging Elgraphic

ISBN 978 90 5615 796 8
NUR 680

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Sterck & De Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@sterckendevreese.nl.

Sterck & De Vreese is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl
www.peterverlinden.be
peterverlinden@telenet.be

PROLOOG

‘Hebben de Congolezen u gevraagd om u te verontschuldigen (voor de koloniale tijd)?’ En dan die schalkse glimlach rond de bijna tachtigjarige vermoeide ogen.

Monseigneur Laurent Monsengwo beantwoordt de vraag die de afgelopen jaren in België geregeld oplaait met een retorische tegenvraag. Voor hem is het duidelijk: voor de Congolezen in Congo zijn verontschuldigen voor het koloniale verleden geen prioriteit.

‘Er zijn veel belangrijker zaken, zoals de ontwikkeling van het land. Maar als men absoluut die kwestie (van het koloniale verleden) wil aanpakken ... dat ze maar doen. Als dat dossier geopend wordt, bestaat wel het risico dat er andere zullen volgen. Laat ons die dan behandelen met moed en openheid van geest, om ervoor te zorgen dat deze mensen niet te ver gaan met de dossiers die daaruit zullen voortkomen.’

Laurent Monsengwo heeft zijn leven lang de moed gehad om hardop te zeggen wat er leeft bij de Congolese bevolking. Hij ontpopte zich als jonge priester al als het boegbeeld van de strijd voor democratie en mensenrechten in destijds het Zaïre van Mobutu. Ook als bisschop en aartsbisschop zweeg hij niet over het onrecht in het onafhankelijke Congo. Even kritisch bleef hij voor de regimes van vader en zoon Kabila, vanaf 1997, en voor de vervalste verkiezingen van 2018, waarna Félix Tshisekedi door de machtige politiek-economische elite aan de macht werd gebracht ... met westerse steun.

Amper twee maanden daarvoor was hij op emeritaat gegaan als aartsbisschop van Kinshasa, maar zijn stem van kardinaal bleef nog even zwaar klinken. Geregeld reisde Laurent Monsengwo naar België, om vrienden te zien, overleg te plegen tot op het allerhoogste niveau, contacten te onderhouden met de Congolese diaspora én voor de opvolging van zijn fragiele gezondheid. Zo ook in februari 2019. Heel uit-

zonderlijk aanvaardde hij toen een televisie-interview, goed voorbereid, elk woord gewikt en gewogen.

Zijn bescheiden voorkomen steekt schril af tegen de pronkerige luxe van het Brusselse topklassehotel dat zijn Belgische vrienden voor hem geboekt hebben. Zij zijn bekommerd om het leefcomfort en de gezondheid van hun oude vriend. Laurent Monsengwo zelf denkt eerst en vooral aan zijn landgenoten thuis en hun tragedies.

‘Ik verwacht van België meer aandacht voor wat er vandaag gebeurt in Congo dan voor het verleden. Dat moet gebeuren in dialoog: luisteren naar de mensen, in dialoog, en de middelen die jullie Belgen hebben ten dienste stellen van die dialoog en van de ontwikkeling.’

Of Belgen en Congolezen elkaar nog wel voldoende begrijpen?

‘Met een half woord. We begrijpen elkaar met een half woord.’

Met weer die schalkse lach van een man die het allemaal meegemaakt heeft en heel goed begrepen.

De woorden van Laurent Monsengwo klinken als een echo van de veltientallen oudere Congolezen met wie ik de afgelopen dertig jaar geregeld mocht spreken over de Belgisch-Kongolese koloniale tijd en hoe zij die beleefd hebben. Vrijmoedig halen ze bittere herinneringen op aan de ongelijkheid, de gescheiden wereld van ‘blank en zwart’, het open en verborgen racisme, de behandeling als kleine kinderen die opgevoed moesten worden met zelfs vernederingen door machtswellustige Belgen die zich onkwetsbaar voelden, de gebroken dromen en gefnuikte ambities omdat de beste toekomst voorbehouden was aan *les blancs*. Tegelijk, dikwijls in één adem, klinkt de nostalgie naar die tijd toen de scholen functioneerden, de ziekenhuizen netjes en gratis waren, het werk betaald werd, de wegen er onberispelijk bij lagen, de markten overladen waren, de rust en veiligheid gegarandeerd was. Herinneringen in vele lagen (‘de goede en de slechte Belgen’), zelden rancuneus, eerder met een zekere gelatenheid. ‘Zo was het, dit is onze gezamenlijke geschiedenis, en dan nu verder, liefst samen.’

Want tegelijk, diep in Congo, smeken zij telkens weer om meer aandacht voor de tragedies van vandaag. Die aandacht moet, zo zeiden de meesten het, eerst en vooral van ‘de Belgen’ komen. ‘Want zij kennen ons het best.’ En dat heeft alles te maken met die gedeelde geschiedenis.

Op 11 juli 2021 is Laurent Monsengwo gestorven. Hij is 81 geworden. Moegestreden maar nooit uitgepraat.

CONGOLEZEN IN CONGO

Laurent Monsengwo was 20 jaar toen de kolonie Belgisch-Kongo in chaos en overhaast vervelde tot de onafhankelijke Republiek Congo. Zoals alle getuigen in dit boek heeft hij de koloniale tijd bewust meegeemaakt. Enkelen waren nog ouder dan de kardinaal. Sommigen speelden een vooraanstaande rol bij de onafhankelijkheid en daarna. Uitzonderlijk komen enkele jongere Congolezen aan het woord, kinderen of nauwe verwanten van de hoofdgetuigen. Nieuwsgierig luisterden ze mee naar de getuigenis van hun vader of moeder, grootvader of *oncle*, dikwijls urenlang. Geregeld reageerden zij spontaan op de verhalen die ze in de meeste gevallen nooit eerder gehoord hadden. Verwonderd, dan weer instemmend of afwijzend, zeker als het gaat over de huidige relatie tussen ‘de Belgen’ en ‘de Congolezen’.

Een dertigtal Congolese mannen en vrouwen komen met naam en toenaam uitvoerig aan het woord, stemmen uit alle lagen van de bevolking. Hun verhalen stroken in grote mate met die van de vele tientallen anderen met wie ik ook over het koloniale verleden gesproken heb tijdens mijn vele reizen in Congo sinds 1989. De meeste formele interviews zijn in de loop van de afgelopen vijftien jaar gemaakt in en om de hoofdstad Kinshasa, maar de getuigen komen uit het hele land. Enkele gesprekken zijn opgenomen in Muanda (Bas-Congo, de huidige provincie Kongo Central), Bunia (Ituri, Oost-Congo), Goma en Bukavu (Kivu). Na de onafhankelijkheid in 1960 werd het koloniale systeem van de vergunning om te mogen rondreizen in het eigen land afgeschaft. Vele Congolezen zijn toen naar de hoofdstad gekomen op zoek naar werk en een beter leven. Vandaar dat de meeste getuigenissen die in Kinshasa geregistreerd zijn, feitelijk betrekking hebben op het leven in andere regio's in de koloniale tijd en tijdens de overgang naar de onafhankelijkheid. Op die manier zijn alle getuigenissen samen wellicht representatief voor het leven van de Congolezen in de kolonie Belgisch-Kongo op de meest uiteenlopende plaatsen: enerzijds kleinere steden en dorpen tot in het diepe binnenland en anderzijds de kernsteden als de hoofdstad Kinshasa (Leopoldstad), de havenstad Matadi, de oostelijke en zuidelijke metropolen Kisangani (Stanleystad) en Lubumbashi (Elisabethstad).

Naast de eigen interviews zijn ook enkele getuigenissen van toonaangevende figuren overgenomen uit de RTBF-radioreeks *Mémoires noires d'une indépendance* (2000) van collega François Ryckmans en uit de boeken die hij geschreven heeft op basis van dat radiowerk. François is de kleinzoon van de vroegere gouverneur-generaal Pierre Ryckmans en de zoon van de vroegere adjunct-gewestbeheerder André Ryckmans die in juli 1960 in het pas onafhankelijke Congo vermoord werd.

Geschreven getuigenissen van Congolezen zelf over hun leven en denken ten tijde van Belgisch-Kongo zijn zeer schaars. Enkele tenoren uit de postkoloniale politieke en economische wereld verwijzen in hun memoires naar hun jonge jaren en zo naar de kolonie. Zelden schrijven ze expliciet over hun persoonlijke relatie met de koloniale omgeving en wat dat voor hen betekend heeft. Aangevuurd door de recente heropleving van de polemiek over het koloniale verleden, verschijnen nu sporadisch enkele nieuwe teksten van Congolese schrijvers en opiniemakers die *le temps des Belges* nog persoonlijk beleefd hebben. De Katangese advocaat Marcel Yabili, 15 jaar in 1960, is zonder twijfel de actiefste publicist met zijn trilogie over Leopold II en Patrice Lumumba.

Voor mijn boek *Achterblijven in Congo – een drama voor de Congolezen?* (Leuven, 2008) had ik al een groot aantal van deze getuigenissen verwerkt. Intussen is de discussie over de koloniale erfenis in een stroomversnelling geraakt, ook binnen het Belgische parlement met de *Bijzondere commissie belast met het onderzoek over Congo-Vrijstaat (1885-1908) en het Belgisch koloniaal verleden in Congo (1908-1960), Rwanda en Burundi (1919-1962), de impact hiervan en de gevolgen die hieraan dienen gegeven te worden*, kortweg de *Speciale Congo Commissie* die in juli 2020 van start is gegaan. Vele uitspraken van deze Congolese getuigen over die koloniale tijd klinken door deze nieuwe context nu helemaal anders. Enkele nieuwe getuigenissen maken het verhaal nog vollediger. Meer dan ooit verdienen deze stemmen alle aandacht.

De uitspraken van de getuigen zijn zo goed als letterlijk overgenomen uit de uitgeschreven interviews of uit hun eigen publicaties, inclusief de woordkeuze die soms verrassend kan klinken.

In het Frans wordt geen onderscheid gemaakt tussen ‘wit’ en ‘blank’. *Blanc(he)* kan op beide begrippen slaan. Omdat de Nederlandse term ‘wit’ in de context van het jongste debat over ‘dekolonisatie’ een bijkomende betekenis heeft gekregen die deze getuigen zelden expliciet bedoeld hebben, is doorgaans gekozen voor de meer neutrale en traditionele Nederlandse vertaling ‘blank’. Het gaat hier dus niet om een inhoudelijke keuze.

Belgisch-Kongo wordt met een k gespeld. Dit was de meest gebruikte Nederlandstalige spellingsvorm in de koloniale tijd. Vanaf de onafhankelijkheid wordt Congo met een c gespeld, ook in het Nederlands, omdat dit de spellingswijze was en is van de officiële naam van het land. Als het om de bevolking gaat in elk tijdssegment, wordt ‘Congolees’, ‘Congolezen’ enzovoort ook met een c gespeld.

Bij de verwijzing naar provincies en districten in de interviewfragmenten gaat het in principe om de zes provincies en 25 districten zoals die in de koloniale tijd bestonden. De benamingen van toen zijn in de meeste gevallen behouden voor de 26 nieuwe provincies, officieel sinds 2006, feitelijk sinds 2015. Op de kaart staan de huidige provincies.

Democratische Republiek Congo met de provincies zoals die vandaag bestaan. De vermelde steden en dorpen zijn de plaatsen waarover de getuigen in dit boek spreken. De plaatsnaam uit de koloniale tijd is toegevoegd.

« KIND IN DE KOLONIE »

1930 TOT 1950

‘Lang voor ik geboren werd – ik ben van het jaar 1942 – waren de blanken in ons dorp aangekomen. Zij hebben iedereen verplaatst naar een plek, één kilometer lager. Zelf hebben ze zich gevestigd waar ons dorp stond, op een hoogte, minder warm. Daarom wilden de blanken daar wonen. Toch hebben de zwarten daar niet slecht op gereageerd. Ze hebben zelfs een huis voor de gewestbeheerder gebouwd. En een ziekenhuis. Zoals de blanken het vroegen. Ik was toen nog niet geboren.’

Richard Udefuka vertelt het niet eens gelaten, gewoon als iets vanzelfsprekends. Zo ging het, zo was het.

Richard is afkomstig van Kikwit, in de koloniale tijd een daguitstap verwijderd van de hoofdstad Leopoldstad.

Achttien is hij, als de Belgische heersers vertrekken, in 1960. Hij was een kind in *le temps des Belges*. Later wordt Richard onderwijzer en eigenlijk is hij dat nog altijd. Ietwat belerend vertelt hij, uren aan een stuk, in zijn zetel van timmerhout, op de schoongeveegde betonnen vloer van zijn *parcelle*, midden in de cité aan de rand van de grootstad Kinshasa. Voor ons gesprek heeft Richard zijn beste hemd en een zondagse broek opgediept, het fijne snorretje bijgeknipt. Een blanke die komt luisteren naar zijn levensverhaal, die belangstelling heeft voor wat hem, zwarte man, overkomen is, tientallen jaren lang, dat heeft hij nog nooit meegemaakt.

‘Toen ik klein was, waren alle paters blank. Pas later zijn er ook zwarte paters gekomen. Omdat ik goed studeerde, mocht ik naar het internaat van de katholieke missie in Kingandu, zeker 130 kilometer van Kikwit. Zo ben ik leraar geworden.’

‘Ik ben geboren in 1943, in Bas-Congo. Maar van mijn vroege kindertijd daar herinner ik me niets meer. Want toen ik nog heel klein was, is

mijn vader verbannen naar Bandundu, Banningstad heette dat toen. Waarom, dat weet ik niet meer. Pas toen ik dertien was, mochten we terugkeren. Toen heeft de familie zich in Kinshasa gevestigd. Dat was in 1956.’

Samuel Nkuelo is nog student als de Belgen Congo achterlaten. Toch blijven de herinneringen aan zijn kindertijd bijzonder scherp.

‘In Bandundu waren veel blanken, vooral Portugese handelaars. We moesten op de velden werken om te overleven. Landbouw en jacht, dat was ons leven, met de familie. We leefden daar wel in verbanning, maar de blanke zorgde toch voor ons, voor alles. We kregen onderwijs, op de lagere school van Congolese leraars. We kregen kleren. Maar we mochten niet doen wat we wilden. Er heerste een strenge discipline. Voor alle zwarten.

Op een dag kwamen mijn vader en ik van de velden terug en ontmoetten we de gewestbeheerder, in een *tipoi*, een draagstoel. Omdat we hem niet gegroet hadden, zoals het hoorde, heeft hij mijn vader geslagen. Ik moet een jaar of zeven geweest zijn, maar ik herinner me dat nog heel erg goed. Zulke vernederende zaken kwamen dikwijls voor. Het is betreurenswaardig, maar zo ging dat in die tijd.’

En weer die berustende zucht.

Enkele jaren vroeger, helemaal aan de andere kant van het immense land, wordt Jacques Bayaa geboren als zoon van de *chef coutumier*, de traditionele chef, van Wamba, in de Oostprovincie. Ook hij maakt als kind in de familie een verbanning mee: zeven jaar lang naar de omgeving van Niangara, diep in het noordoosten.

‘Mijn grote broer had zich verzet tegen de gewestbeheerder en daarom werd de hele familie weggestuurd. Zo werd er gestraft in die tijd. Omdat ik nog zo klein was, amper 3 jaar, mocht ik bij mijn tante blijven, de oudere zus van mijn vader, in Wamba. Daar kon ik naar de kleuterklas en daarna naar de lagere school.

Als zoon van een chef kreeg ik een voorkeursbehandeling. Ik denk dat het koloniale bestuur dat opgelegd had aan de missionarissen. Zo kon ik naar school, maar ... ik werd niet gedoopt. Want de paters gingen ervan uit dat ik later, zelf *chef coutumier* geworden, toch verschillende vrouwen zou hebben ...’

Als ik hem ontmoet, is Jacques Bayaa een stevige zeventiger. Hij heeft veel overgehouden van de allures van de chef, zelfs al betekent dat sta-

tuut in het Congo van vandaag niet veel meer, behalve dan enig extra ceremonieel bij officiële plechtigheden. Statisch poseert hij voor de foto, kaarsrecht, de denkbeeldige wandelstok in de vuist geklemd. Zijn dagelijkse overlevingstocht wordt zo des te schrijnender, de zoektocht naar een degelijke maaltijd, de gretigheid waarmee hij de aangeboden Priamus wegslikt, als om de nostalgie liever snel door te spoelen. Pijnlijk. De herinneringen aan ‘toen’ klinken bitter.

‘De paters vonden mij interessant. Ze hebben mij aangespoord om naar de middelbare school te gaan. In die tijd was dat absoluut niet vanzelfsprekend. Maar ik mocht naar de katholieke missie in Kisangani, naar de Sacré-Coeur. En daar ben ik dan toch gedoopt ...’

Jacques herinnert het zich als een hele opsteker: dan toch aanvaard worden in de blanke religieuze gemeenschap.

De verhouding tussen de Belgische koloniale ambtenaren en de traditionele chefs kon blijkbaar behoorlijk verschillend zijn, afhankelijk van de streek, van *chefferie* tot *chefferie*.

Zo getuigt Philippe Mapwanga, in 1933 geboren in Kabala, bij Bandedu (Banningstad). Als *chef contumier* vertegenwoordigde zijn vader feitelijk de koloniale autoriteit in dat gebied.

‘Mijn vader werkte voor de gewestbeheerder en voerde dus de Belgische wetten uit in het dorp. Hij stond wel onder controle van de kolonials. En zo had hij en met hem de hele familie veel contact met Belgen.

De eerste blanke met wie ik als kind echt gesproken heb, was de priester van de katholieke missie. Hij kwam naar het dorp om ons het evangelie te leren en om de zieken te verzorgen. De blanken werden gerespecteerd door de zwarten. Wij wisten dat de blanken er waren om ons onderwijs te brengen.

Tegelijk respecteerden de blanken de inheemse tradities, vandaar het systeem van de *chefferies*. Onze chefs moesten de tradities bewaren, maar tegelijk gehoorzamen aan de Belgische wet. Zo werkte dat.’

STAATSSTRUCTUUR

Belgisch-Kongo (samen met het mandaatgebied Ruanda-Urundi) werd bestuurd door de gouverneur-generaal, de vertegenwoordiger van de (Belgische) koning in de kolonie. Hij oefende de uitvoerende macht uit. De Belgische wetgever (het parlement dus) had aan de koning een zogenaamde machtsopdracht gegeven, die uitgevoerd werd met decre-

ten. Dat betekende dat de gouverneur-generaal in naam van de koning de kolonie bestuurde vanuit Leopoldstad op basis van decreten en besluiten die in Brussel door de koning werden uitgevaardigd, op voorstel van zijn minister van Koloniën. In de praktijk stond het Belgische parlement in grote mate buitenspel en was het de minister van Koloniën die zo goed als rechtstreeks zijn beleidsinstructies gaf aan de gouverneur-generaal.

Belgisch-Kongo was ingedeeld in zes provincies: de provincie Leopoldstad (nu Kinshasa, destijds uitgestrekt tot aan de Atlantische Oceaan, dus de latere provincie Bas-Congo inbegrepen), de Evenaarsprovincie (in het noorden, met als provinciehoofdstad Coquilhatstad, nu Mbandaka), de Oostprovincie (met Stanleystad, nu Kisangani), de provincie Katanga (in het zuiden, met Elisabethstad, nu Lubumbashi), de provincie Kivu (in het uiterste oosten, grenzend aan Oeganda, Rwanda en Burundi, met als provinciehoofdstad Bukavu) en de provincie Kasai (in het centrum van de kolonie, met Luluaburg, nu Kananga).

Een provincie werd geleid door een provinciegouverneur, die verantwoording verschuldigd was aan de gouverneur-generaal.

Elke provincie was verdeeld in drie tot zes districten, telkens bestuurd door een districtscommissaris. In totaal telde Belgisch-Kongo 26 districten, met elk een oppervlakte van gemiddeld een kleine 100.000 vierkante kilometer, ongeveer drie keer zo groot als België.

Elk district bestond dan weer uit vier tot zes gewesten, met aan het hoofd een gewestbeheerder: in totaal 136 gewesten. (De stadsdistricten Leopoldstad en Elisabethstad werden niet in gewesten opgedeeld.) De meeste gewesten waren zo groot als enkele Belgische provincies samen. De gewestbeheerder had de beschikking over een assistent-gewestbeheerder en een drietal gewestagenten, die telkens een bepaalde regio opvolgden. De gewestbeheerder had zeer ruime bevoegdheden: administratief, financieel en gerechtelijk.

De totale oppervlakte van Congo is 2.345.400 vierkante kilometer, bijna 77 keer zo groot als het 'moederland' België.

Op 1 januari 1957 leefden in Belgisch-Kongo volgens de officiële telling 12,8 miljoen 'inlanders', zoals zij toen genoemd werden, de originele bevolking. Op datzelfde moment werden ruim 113.000 'niet-inlanders' geteld, van wie meer dan 78 procent Belgen, bijna 90.000. Volgens niet-officiële schattingen zou het aantal Belgen nog aangegroeid zijn tot maximaal 100.000 bij het begin van het onafhankelijkheidsjaar 1960.

Tot in de vroege jaren dertig controleerden drie Belgische holdings 40 procent van de economie. De belangrijkste is de Société Générale de Belgique. De kolonie financierde zichzelf door de opbrengsten van de taksen op de grote bedrijven en de participatie van de koloniale staat in de belangrijkste exploitatiemaatschappijen. In zijn afscheidstoespraak als gouverneur-generaal, in 1946, maakte Pierre Ryckmans een bijzonder scherpe analyse van de relatie tussen de grote koloniale bedrijven en de koloniale staat. Zijn conclusie luidde dat de bedrijfsinvesteringen volledig gebeurden met de koloniale winsten. De bedrijven verdienden aan de kolonie, maar droegen nauwelijks bij tot de noodzakelijke investeringen van de staat, omdat zij zo goed als geen belastingen betaalden. Studies in de jaren veertig en vijftig berekenden een gemiddeld bedrijfsrendement voor de koloniale maatschappijen van 12 tot 18 procent, flink hoger dan het gemiddelde voor de bedrijven in ‘de metropool’, het moederland België, dat in die jaren zweefde rond 11 procent.

Op dat ogenblik moest de grote economische boom in de kolonie van de jaren vijftig nog beginnen.

Gezeten voor zijn armoedig huisje aan de rand van de grootstad Kinshasa, het verroeste golfplaten dak met enkele stenen geklemd op de doorgezakte muren, de verf afgebladderd, zoekt Philippe Nzila naar de herinneringen uit zijn kindertijd. Hij is ongeveer even oud als Jacques Bayaa, de statige chef, geboren in 1933 in een dorpje diep in Bas-Congo.

‘Bij ons was de vader-overste altijd een blanke. Er leefden geen Belgische families. De gewestagent woonde ver weg en kwam af en toe langs, op controle. Hij kwam nooit te voet, wel met de *tipoi*, gedragen door vier boys. Als hij in het dorp arriveerde om de belastingen te innen, gebeurde het geregeld dat iedereen de bossen in vluchtte. Daarom nam hij ook altijd zwarte politiemannen mee. Een blanke die het dorp binnenkwam, dat was om bang van te zijn. Dat heb ik als kind geregeld meegemaakt. Als je dan opgepakt werd, kreeg je een koord om de nek, in de rij, allemaal achter elkaar ...’

Philippe grinnikt eens, ietwat verlegen dat hij zo’n *gênant* verhaal precies aan een blanke moet vertellen en dan nog meer dan een halve eeuw later.

‘Voor de volkstelling werd het hele dorp met de tamtam samengeropen. Dan bleef de gewestagent ook overnachten. Soms bracht hij zijn vrouw mee. Zijn kinderen heb ik nooit gezien. Omdat in die tijd maar